

Олег РУДАКЕВИЧ

Тернопільський національний економічний університет

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРИНЦИП САМООРГАНІЗАЦІЇ СОЦІУМУ

Анотація. Розглядається основна закономірність генези та функціонування націй на базі якої формулюється так званий «національний принцип». Він представляється як діалектичне поєднання етнічної та політичної самоорганізації.

Ключові слова: нація, етнічна самоорганізація, політична самоорганізація, національний принцип.

Україна перебуває у ситуації схожій на ту, у якій була Італія після 1861 р., коли з різнорідного, розмежованого ще недавно чисельними феодальними кордонами населення, необхідно було сформувати націю в рамках новоствореної соборної італійської держави. Тому варто нагадати знамениту фразу, висловлену колишнім пемондським прем'єр-міністром Массімо д'Адзельо, який з огляду на протистояння Північ-Південь, сказав: «Італію ми створили, тепер нам треба створити італійців» [Цит. за: 1, с.591]. Італійці уже через півстоліття постали як сконсолідована етнічна нація.

Яким шляхом піде процес розбудови модерної української нації? Більшість наукових експертів, зважаючи на постколіальний стан титульного українського етносу та поліетнічність вітчизняного соціуму, визнають доцільність реалізації політичної моделі нації [12; 13 та ін.]. Партійні еліти демонструють багатший спектр проектів націєгенези: від суто етнічного – до політичного, а в проміжку між ними передбачаються й змішані різновиди національних спільнот. Примітним є те, що дискусанти – і науковці, і політики – не мають консолідованого погляду на сутність нації та її різновиди. З огляду на це відомий український етнополітолог Олександр

Майборода у статті «Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення» (2004) запропонував критично переосмислити ряд існуючих в літературі націологічних уявлень.

По-перше, дослідник дійшов висновку, що традиційну у літературі типологію концептуального означення нації (психологічного, культурологічного, етнополітичного, історико-економічного та етатистського) можна істотно скоротити. Оскільки усі, крім останнього із названих підходів, мають у своїй основі етнологічний підтекст, то, на погляд Майбороди, - «напрошується поділ націй на ті, що виникли на ґрунті етнічної єдності, і на ті, що утворилися поза нею. Позаетнічним чинником утворення нації традиційно вважається держава...» [8, с.17] .

По-друге, оскільки усі нації, в тому числі етнічні, за походженням є політизованими соціумами, «то типологія націй мусить здійснюватися шляхом поділу їх за етнокультурним принципом. Відтак, серед націй фактично можна виділити два типи – моноетнічні і поліетнічні» [8,с.17]. При цьому моноетнічні нації можуть бути полікультурними, як це має місце у сучасній Україні, де одна частина українців є україномовними, а інша – російськомовними.

По-третє, у процесі генези, «поліетнічні і полікультурні нації відрізнялися, з одного боку, збереженням у їх компонентів окремої етногрупової ідентичності, а з іншого – виникненням ідентичності, спільної для усіх. Феномен подвійної ідентичності став постійним супутником усіх багатоетнічних націй...» [8, с.21].

У даній статті ставиться мета обґрунтувати основну закономірність формування, функціонування та розвитку націй та підстави їх типології. При цьому автор орієнтуватиметься на наведені вище ідеї та висновки О.Майбороди.

Націологія, як і будь-яка інша наука, спочатку повинна пройти емпіричний шлях розвитку – період нагромадження фактичних даних та їх осмислення, щоб далі вийти на теоретичний рівень наукової рефлексії. Однак

більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників, намагаючись дати узагальнююче, універсальне визначення нації, не переступають поріг емпіричного підходу до характеристики цієї спільноти, перелічуючи її зовнішні вияви. Ознаками нації найчастіше вважають спільність мови, культури, території, економічного та політичного життя, національної самосвідомості й самоназви. Однак, не всі вони притаманні кожній нації і не всі відіграють у ній істотну роль.

Одним із способів переходу до теоретичного рівня осмислення національного феномену є, на наш погляд, обґрунтування так званого «національного принципу» - загального правила націєгенези та націєбуття, яке, з одного боку, діє як об'єктивна закономірність, а з іншого – є керівництвом до дії суб'єктив історичної творчості. Наведемо думки деяких вітчизняних і зарубіжних дослідників про сенс національного принципу у хронологічному порядку їх висловлення.

Е. Ренан, один із фундаторів психологічної теорії нації стверджував: «Нація – це душа, духовний принцип. З двох речей, які є властиво однією, складається душа, цей духовний принцип. Одна в минулому, друга – в майбутньому споминів. Одна – це спільне володіння багатим спадком, друга – спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним і надалі неподільним спадком» [9,с.118]. Як бачимо, національний принцип, сформульований Ренаном, вказує на природу нації (нація – духовне, психологічне явище) і головне джерело її існування та розвитку (спогади про минуле і згода жити разом для реалізації спільних планів).

В. Старосольський пов'язував появу нації з «народинами політичної новочасної демократії» [11,с.73]. При цьому він наводить думку французького дослідника Р.Жоанне, автора праці «Національний принцип» (1918) (Johannet R. Le principe des nationalities. – Paris, 1918), про те, що національний принцип це «заняте ідеї держави демократичним підйомом» [Цит. за: 11, с.75].

Е. Гелнер свою концепцію нації та націоналізму розбудовував на основі осмислення діалектики культури й організації. «Націоналізм, - зазначав він, - це політичний принцип, згідно з яким політична та національна одиниці мають збігатися» [2,с.29]. Учений вказує на ряд типових порушень цього принципу - політичні кордони держави не охоплюють всіх представників певної нації; ці кордони включають також чужинців тощо. Найбільш неприйнятним відхиленням від націоналістичного принципу є ситуація, «коли правителі політичної одиниці належать до нації, до якої не належить більшість підданих» [2,с.29]. Слід зауважити, що нації у Гелнера не є політичними формуваннями (це культурні, соціокультурні «істоти»), але вони не можуть повноцінно існувати без власної держави.

Сучасний вітчизняний етнополітолог О.Картунов веде мову про «етнополітичний принцип організації суспільства». Дослідник зауважує, що на етапі переходу людства до індустріального суспільства відродився процес політизації етнічності. «Наклавшись на процес етнічного ренесансу, він сприяв відродженню й посиленню етнополітичного принципу організації суспільства, тобто прагнення формувати політичну єдність, спираючись на спільну етнічну основу, який вже біля двох століть становить підвалини всього етнополітичного життя» [4, с.204].

Яке із наведених формулювань національного принципу у найбільшій мірі відповідає природі і суті нації, володіє ознаками універсальності? Швидше усього це питання залишається відкритим. Воно вимагає нових ідей, переходу до вищого рівня абстрагування, виявлення глибинних, дійсно сутнісних зв'язків у національному феномені. Наша гіпотеза полягає у тому, що національний принцип відображає діалектичну єдність двох унікальних та універсальних способів самоорганізації соціуму – етнічного та політичного, наслідком чого помтає принципово новий самоорганізаційний механізм – національний і новий тип спільноти – нація. Вона, з одного боку, є вищим шаблоном розвитку етнічних формувань, а з іншого – стрибком у

історичному поступі людства, пов'язаним з появою держави і політичної сфери суспільного життя, тобто з переходом від варварства до цивілізації.

Теоретико-методологічною основою нашого підходу є системологія та теорія самоорганізації, які акумульовані у синергійному підході до осмислення соціальної дійсності. Не вдаючи до з'ясування теоретичних основ самоорганізації, зазначимо що вона передбачає здатність відкритої, нелінійної та неврівноваженої системи забезпечувати своє автономне існування шляхом саморегулювання внутрішніх процесів, адаптації системи до середовища та самовідтворення структурних компонентів. Розглянемо сутнісні риси етнічної та політичної самоорганізації.

Етнічність виражає спільні ознаки та особливість, «іншість» того чи іншого народу, зумовлюючи етноінтегруючі та етнодиференціюючі процеси. Вона і причина, і наслідок становлення етнічних груп у процесі їх адаптації до природного та соціального середовища. Етнічність пов'язана з культурою: мовою, цінностями, ідеалами, міфами, ідеологемами, традиціями, звичаями, ритуалами, стереотипами мислення і поведінки. Річ у тому, що культура кожного народу унікальна, а отже володіє дієвими етнічними функціями. Тому нерідко в науковій літературі спостерігається ототожнення культури й етнічності, а бо ж ці феномени об'єднують, позначаючи поняттями «етнокультурний феномен» чи «етнокультурний процес». Соціальна етнічність диференціюється за сферами суспільного життя, тому є сенс виділяти не лише сімейно-побутову, релігійну чи естетичну етнічність, а й економічну (господарську), правову та політичну. До появи держави і права етноспільноти володіли дополітичною (потестарною) етнічністю.

Вітчизняна й зарубіжна етнологія та пов'язані з нею науки сформували багатий понятійно-категоріальний апарат, який розкриває окремі елементи, форми та принципи етнічної самоорганізації. Мова йде про поняття, що характеризують інструментарій етнічної самоорганізації, організаційно-територіальні способи самоорганізації, процеси само трансформації та самовідтворення етнічних спільнот. Базовими етнічними

самоорганізаційними явищами і процесами є етнічна адаптація, етнічна картина світу, етнічна самоідентифікація, етнічна пам'ять, етнічна свідомість і самосвідомість, етнічні авто- і гетеростереотипи, етнічна ментальність, її артефакти, етнічний та етносоціальний організм, етнічна інтеграція та консолідація, історичні форми етнічних спільнот (плем'я, народність, нація) та інші. Універсальність етнічної самоорганізації пов'язана з тим, що вона використовує та інтегрує відповідні прояви усіх сфер життєдіяльності людини і народу, формуючи цілісний повноструктурний соціальний організм. Етнічноінтегруючий чинник проявляється як спонтанний, постійний, не лише свідомий, а й підсвідомий. Унікальність етнічної саморганізації ще й у тому, що вона забезпечує горизонтальні зв'язки між членами спільноти, не використовуючи влади, закону чи примусу.

Поруч з аргументацією етнічного характеру феномена нації, важливим є розкриття його другої суттєвої риси – політичності. Теоретико-методологічною основою дослідження нації як політичного співтовариства є осягнення суті і специфіки політичної самоорганізації, яка нині стає об'єктом поглибленого аналізу наукової громадськості [5; 6; 8 та ін.]. Як резонно зауважує російський дослідник В. С. Кот, – «ідея політичного співтовариства здається очевидною. Однак ця очевидність ще не творить наукового поняття, яке б дозволило виділити об'єкт пізнання політичної науки. Дана концептуалізація проблематична, оскільки поняття «політичне співтовариство» тісно пов'язане з поняттям «політія», «громадянське суспільство», «цивілізація», «батьківщина» і навіть «єдність». Їх об'єднує те, що вони трактуються як національна і політична цілісність» [5, с.104].

На погляд дослідника, політичне співтовариство володіє якостями, що яскраво висвітлюються у феноменах держави, громадянського суспільства та давньогрецької політії. Як і держава, ідеальне політичне співтовариство характеризується наявністю публічної влади, яка діє в межах певної території та володіє владно-правовими регуляторами суспільних відносин. Як і громадянське суспільство – воно охоплює громадян, які на добровільних та

ініціативних засадах включені у політичний процес, забезпечуючи самоорганізацію і автономність співтовариства. Як і політія – воно характеризується громадською діяльністю, яка базується на поділі праці і солідарності, спрямованій на реалізацію спільних інтересів і забезпечення спільного блага, а також наявність осіб, які висловлюються від імені поліції і втілюють інститут лідерства. «...Політичне співтовариство, - робить висновок Кот, - є формою і способом самоорганізації індивідів, що об'єднуються для досягнення спільних цілей і які будують свої взаємини на основі згоди, у просторі соціальних спільностей і політико-правових вистем» [5, с.109].

На ряд важливих ознак політичного співтовариства вказує П.В.Панов [8,с.96-98]. По-перше, дослідник підкреслює його «інституціоналізованість». У сучасних масштабних політичних формаціях, де відсутнє всезагальне безпосереднє спілкування їх членів, духовна зінтегрованість «не може підтримуватися іншим чином, як за допомогою чогось зовнішнього, опосередкованого – «держави», «конституції» По-друге, по відношенню до інших видів співтовариств (виробничих, професійних, культурологічних тощо) і соціуму в цілому політичне співтовариство є інтегрованою основою їх існування, «яке створює політичний порядок і підтримує відносно цілісну картину світу, без якої неможливі соціальні взаємодії». По-третє, існування політичного співтовариства не можливе без формування його «ментального образу», що забезпечує процес самоідентифікації формування, його відокремлення від інших подібних структур. По-четверте, політичне співтовариство постійно «підтримує», «відтворює» себе, забезпечує свою «цілісність». Це відбувається в умовах «постійної боротьби навколо формування та зміни переформування тих спільних смислів і значень, на яких воно базується».

Узагальнюючи сказане про політичне співтовариство у його ідеальному самоорганізаційному вимірі, та, звертаючи увагу на ті аспекти, які пов'язані із національними формуваннями, відзначимо такі моменти.

Нації завжди представляють собою політичні співтовариства. Їм притаманна спільність життєвих потреб та інтересів, солідарність членів громади, поділ праці, ініціативність, свідоме підпорядкування органам влади та управління, можливість використання примусу для забезпечення правопорядку та безпеки, наявність спільної політичної та правової культури, усвідомлення своїх особливостей відносно інших співтовариств. На відміну від етнічної самоорганізації, політична забезпечує в першу чергу вертикальну інтеграцію соціуму - підпорядкованість народних мас національній еліті та владним інституціям. Вона, як і етнічна система, характеризується універсальністю. Це означає, що в рамках політичного співтовариства формуються усі сфери суспільного життя і публічна влада створює умови для консолідованого функціонування економічної, соціальної, правової та інших соціальних підсистем.

Отже етнічна та політична самоорганізація уже самі по собі є потужними інтеграторами соціуму. У життєвих процесах етнічна та політична самоорганізація діалектично поєднуються, доповнюючи та підтримуючи одна одну, що забезпечує існування універсальних, тісно інтегрованих, мобільних та дієздатних людських спільнот. В цьому поєднанні самоорганізаційних процесів полягає важлива соціальна закономірність – формування національних спільнот. Усвідомлюючи її, ми формуємо національний принцип самоорганізації соціуму.

Важливо зазначити, що політичний та етнічний (етнокультурний) компоненти національної спільноти, поєднуючись, продукують синергійний ефект, суть якого у тому, що їх спільне функціонування істотно перевищує окремо взятую етнічну чи політичну самоорганізацію. Політична система нації, її головний інститут – національна держава сприяє національній мові як необхідному засобу комунікації членів спільноти, надаючи їй статусу державної; держава, її освітня система, ЗМІ, військо, трудові колективи, органи державного управління та місцевого самоврядування здійснюють важливу роботу з формування національної свідомості та історичної пам'яті

народу, утвердження ідей, цінностей, принципів і норм, на яких побудовано державний та суспільний лад, захищають національні інтереси та національну гідність спільноти.

З іншого боку, етнокультурна система озброює політичне співтовариство та його політичну систему історичним досвідом, перевіреними часом традиціями, знаннями та уявленнями, формує національну мрію та ідею, які об'єднують народ у боротьбі за втілення ідеалів та цілей. Етнокультурна система соціуму легітимізує політичну владу, формує до неї лояльне ставлення, заохочує до участі в управлінні державними і суспільними справами, формує національну ідеологію та підтримує належний рівень патріотизму, любові до своєї батьківщини, готовність її захищати.

На якому етапі розвитку людства почала діяти ця закономірність? Прихильники модерністської теорії націєгенези переконують, що сталося це лише з переходом людства до індустріальної доби. Однак, і етнічність, і політика існували до цього уже кілька тисячоліть і функціонуючи не могли не поєднуватись у межах конкретного соціуму. Питання лише у тому, що політичними правами в аграрному суспільстві володіли, як правило, лише вищі страти – владоможці, воєнначальники, вище духовенство. Тому саме вони були причетні до появи історично перших національних формувань. Це були внутрішні – станові чи елітні нації (нації-стани, нації-еліти) – сконсолідовані, високоорганізовані національні ядра відповідних народів. Варто зазначити, що автор статті не є оригінальним в такій постановці питання. Про нації аграрної доби розмірковували, наприклад, відомі науковці Ярослав Дашкевич (Україна) та Франк Сисин (Канада) у своїх доповідях на засіданні «круглого столу» на тему «Формування української нації: історія та інтерпретації», який проводився у колі учасників II Міжнародного конгресу українців у 1993 році. Перший із названих учених – Я.Дашкевич, посилаючись на досягнення світової етнології та націології, обґрунтовував існування нації (спочатку політичної. А згодом етнічної) владної верхівки

держави Київська Русь [3, с.11-12], а другий – Ф.Сисин, – аналізуючи козацьку добу вітчизняної історії, мовив про «денаціоналізацію української православної шляхти», «націоналізацію козаків» та про козацтво, його еліту як «руську (українську) політичну націю» [10, с.31,37].

З переходом народів до індустріальної доби (кінець ХУІІ – початок ХІХ ст..) відбувається демократизація суспільного життя – політичні права отримують все ширші верстви населення. Подібний процес розгортається й у культурній (етнокультурній) сфері: кодифікована мова та висока (індустріальна) культура поширювалися у маси. Отже, соціальна база нації розширялась; нації із внутрішніх, елітних почали перетворюватись у масові, модерні.

На кінець з'ясуємо, що дає концепція національного принципу для типології націй. На наш погляд, чимало вітчизняних дослідників не беруть до уваги той факт, що т. з. етнічна та політична нації не є «чистими», суто етнічними чи політичними спільностями. Усі вони є «змішаними» з двох основних причин: 1) завдяки сутнісному чиннику, згідно якого будь-яка нація є поєднанням політичних та етнічних начал (способів самоорганізації); 2) через історичні обставини: формування новітніх націй відбувалося на основі давніх внутрішніх націй (націй-станів, націй-еліт), або шляхом політизації демотичних етносів. Схематично співвідношення концептуальних моделей політичної та етнічної націй, їх взаємозв'язок показано на рис. 1.

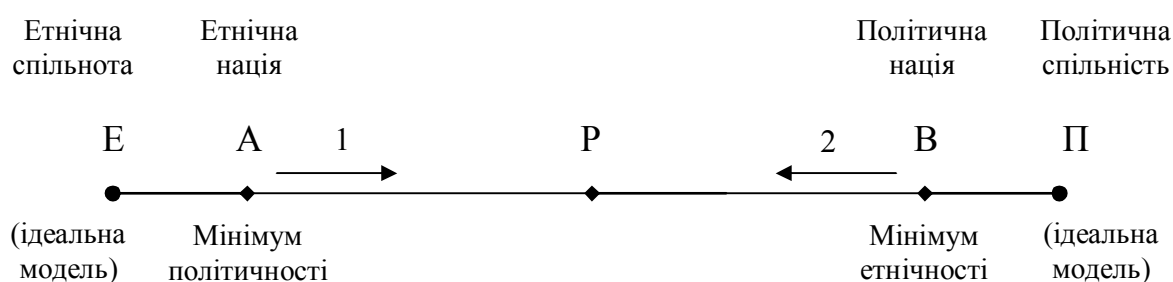

Рис. 1. Взаємозв'язок етнічної та політичної типів націй та їх концепцій

Крайні точки відрізка ЕП символізують гіпотетичні моделі етнічної та політичної спільностей, у яких відсутній інший спосіб самоорганізації: у етноспільноті – політичний, у політичному співтоваристві – етнічний. Такі формування не є націями. Точки А і В характеризують відповідно етнічну та політичну нації, у яких присутній мінімум іншого способу самоорганізації, що дозволяє цим спільностям забезпечувати менш-більш стабільне функціонування. Стрілка-2 символізує формування та існування політико-етнічної нації, яка, як правило, є полі етнічною, а стрілка-1 – етнополітичної моноетнічної нації, яка. В центральній точці Р існує нація у якій політичні та етнічні способи самоорганізації приблизно рівносильні. Реально існуючі нації розташовані на відріжку АВ, при цьому з часом точка, яка відповідає даній нації, в силу внутрішніх чи зовнішніх чинників, може «рухатися» вправо чи вліво. Наприклад, США на початковому етапі суверенного існування представляли собою класичну політичну націю з мінімумом спільної культури та етнічності, які сформувались в ході Американської визвольної революції і прийняття Конституції США у 1787 р. І лише у другій половині ХІХ ст., після кровопролитної громадянської війни Півночі з Півднем, скасування рабства (1865 р.) і надання неграм громадянських прав (1866 р.) в результаті спільної економічної, соціальної, політичної та духовної діяльності, формування ефективної політичної системи та системи освітніх та інших культурних інституцій, відповідної державної етнополітики американський народ перетворився на націю із власними цінностями і традиціями, історичною пам'яттю, специфічними стереотипами мислення і поведінки, національними символами та патріотизмом, які поруч з політичним (політико-владним) чинником, виконували істотну роль у самоорганізації національної спільноти. Таку зрілу американську націю з повним правом можна назвати політикоетнічною. У ній, поруч із новосформованою культурою, національною етнічністю та ідентичністю (самосвідомістю), зберігалася й первинна культура етнічних груп, як автохтонних, так і прибулих з різних регіонів світу.

Український народ (народ держави Україна) ще не представляє собою цілісної національної спільноти. Етнополітичні процеси, які відбуваються у ньому, носять складний, суперечливий характер. Українська етнічна нація відроджується, хоч цей процес можна назвати продовженнями націєгенези, оскільки зрілої української нації історія не знає (із стабільною, суверенною державою та розвиненою політичною системою, високою індустріальною культурою, яка охоплювала б усі регіони та суспільні верстви тощо). У такому стані українській нації не легко бути ефективним консолідуючим ядром усього вітчизняного соціуму. Однак, існування суверенної української держави, її владної еліти позитивно впливає на прискорене формування «внутрішньої» політичної нації українського народу. Якщо ця нація-еліта, яка є полі етнічною за складом, успішно витримає уроки історії і зміцніє, то має шанс стати основою масової модерної української нації. Вельми ймовірним і бажаним з точки зору етносоціальної справедливості є процес перетворення української нації-еліти з політичної в етнічну, подібно до того, як за твердженням Я.Дашкевича, відбулася трансформація давньоруської політичної нації, у якій спочатку рівновпливовими були «норманський, східнослов'янський та іранський (аланський)» етнічні компоненти, але згодом перший та останній асимілювались давньоруською культурою [3 , с.12].

Наша концепція національного принципу в усіх засадничих питаннях співзвучна з міркуваннями О.Майбороди щодо сутності та типології націй. По-перше, нації, як було показано, формуються на основі або етнічних, або політичних спільностей; по-друге, незалежно від шляху і способів формування націй вони є політичними співтовариствами; по-третє, ці формування мають моноетнічний або поліетнічний характер; по-четверте, поліетнічні нації, крім етнічних культур, мають спільну національну культуру, а отже і національну етнічність.

Узагальнюючий висновок із проведеного дослідження полягає у тому, що використання теорії самоорганізації дозволяє підняти осмислення сутності нації на теоретичний рівень і виявити сутнісне ядро національного

феномену. При цьому логічне пояснення отримуює існування не лише сучасних, а й давніх націй. Більш зрозумілим стає процес націїгенези та критерії розрізнення націй за способом їх формування, функціонування та розвитку.

Подальша розробка теоретичних засад нації та націїгенези має йти шляхом всебічного обґрунтування етнічної та політичної самоорганізації в рамках національного організму, їх діалектичної взаємодії та виявлення змісту синергійного ефекту їх поєднання.

NATIONAL PRINCIPLE OF SELF-ORGANIZATION OF SOCIETY

Annotation. The main objective law of genesis and nation's functioning under which is formulated so-called "national principle" is examined. It is shown as dialectical combination of ethnical and political self-organization

Key words: nation, ethnical self-organization, political self-organization, national principle.

Список використаної літератури

1. Альтер П. Нація: проблема визначення // Націоналізм. Антологія / Упорядн. О.Проценко., В.Лісовий.- К.: Смолоскип, 2000.- С.580-592.
2. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300с.
3. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.).- Львів, 1995.- С.8-15.

4. Картунов О.В. Вступ до етнополітології. Науково-навчальний посібник. – К.: Ін-т економіки, управління та господарського права, 1999. – 300 с.
5. Кот В. С. Концептуалізація політичного союства // Поліс. – 2006. – № 1. – С. 104–109.
6. Кот В. С. Політичне союство: генезис и еволюція. – М., 2004.
7. Майборода О.М. Нації етнічні та політичні: оманливе розрізнення // Політичний менеджмент.- 2004.- №5.- С.15-22.
8. Панов П.В. Політичне союство и інституціоналізація // Поліс. – 2007. – № 1. – С. 94–103.
9. Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм. Антологія / Упорядн. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – с.107-120.
10. Сисин Ф. Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.).- Львів, 1995.- С.23-42.
11. Старосольський В. Теорія нації. Передмова Ірини Кресіної. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка; К.: Вища школа, 1998. – 153 с.
12. Степико М.Українська політична нація: проблеми становлення // Політичний менеджмент.- 2004.- №1,- С.19-29.
13. Хорошилов О. Українська політична нація: сценарій конституювання // Політичний менеджмент.- 2004.- №5.- С.23-30.

